

Dilqəm Əhməd

Azərbaycan və Türkiyənin ictimai-siyasi xadimi, hüquqşünas, publisist Əhməd bəy Ağaoğlu həyat və fəaliyyəti ilə bağlı bir neçə xatirə əsər yazıb.

1936-cı ildə Əhməd bəy "Kültür Haftası" adlı jurnalın üçüncü sayından etibarən "67 il sonra" başlıqlı xatirələrini qələmə alıb. Jurnalda bu xatirələr tam şəkildə olmasa da, onun vəfatından sonra oğlu Səməd bəy "Babamdan Hatıralar" (1940, "Ağaoğlu külliyyəti" seriyasından ikinci kitab) adlı kitabında yazılan qismlərin tamamını çap edib. Amma bu kitabda da xatirələr tam deyil. Səməd bəy kitabı yazdığı qeyddə bildirib: "Atamın ələ yazdığı xatirələri bura qədərdir. Bundan sonra davam etmədi. Ölümdən iki ay əvvəl mənə bu sətirləri oxuduqdan sonra "artıq buraxacağam, xatirələrin içində boğulmaq mənə sonsuz dərəcədə üzür, mənədən sonra sizlər dəftərimdən təqib edərek yazarsınız".

Yarımqiç da olsa, Əhməd bəyin bu xatirələri onun həyat hekayəsinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir. Xatirədə onun Şuşa, Tiflis, Peterburq və Fransa həyatı barədə detallı bilgiler əks olunub.

Ağaoğlunun digər önəmli xatirə əsəri Malta adasında iki il sürgün həyatı yaşaması ilə bağlıdır. Adada tutduğu gündəlik və qeyd dəftərləri hazırda bu sətirlərin müəllifinin şəxsi arxivindədir. Ağaoğlu Malta xatirələrini sahibi olduğu "Axın" qəzetində (29.05-19.08.1933) "Gündəlik xatirə dəftərimdən" başlığı ilə hissə-hissə dərc edib. Qızı Tezer Ağaoğlu sonralar "Həyat" məcmuəsində (02.02-02.03.1978 tarixli 6-7-8-9-10-cu saylarda) "Nə idik, nə olduq" başlığı ilə qısa şəkildə çap edib. Bu xatirələr 2010-cu ildə Türkiyədə "Mütərəkkül və Sürgün Hatıraları" (Hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan) adı ilə çap olunub.

Ağaoğlunun növbəti xatirəsi "Serbest Firka Hatıraları" adlanır və 1949-cu ildə vəfatından sonra kitab olaraq nəşr edilib. Xatirələr müxtəlif dövrlərdə daha geniş şəkildə çap olunub.

Ağaoğlunun xatirələrini professor Vilayət Quliyev müxtəlif illərdə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıraraq nəşr edib.

Bu xatirələrlə yanaşı Əhməd bəy müxtəlif vaxtlarda yazdığı biqrafiyalarında və xatirə xarakterli yazılarında həyatı barədə qiymətli bilgiler verib. "Tərcümeyi-hal-acizənəm" adlı yazısında (Əlyazmalar İnstitutu, f.21, saxlama vahidi 403) Fransa və Bakı həyatı ilə bağlı mühüm bilgiler verib.

Vəfatından sonra Türkiyənin "Cumhuriyet" qəzetinin 22 may 1939-cu il tarixi sayında Ağaoğlunun özünün yazdığı tərcümeyi-halı dərc olunub. Ağaoğlu həyatı barədə bu tərcümeyi-halını "Məşhur adamlar" ensiklopediyası üçün hazırlayıb, vəfatı münasibətilə qəzet də öz səhifələrində çap edib.

Ağaoğlunun "Cumhuriyet" qəzetindəki bir sıra məqalələrində xatirə xarakterli bir neçə yazısı mövcuddur. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Muallim Cevdet ilə bağlı yazılarında öz həyatı ilə bağlı da maraqlı məlumatlar verib. "Cumhuriyet"də dərc olunan "Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın" adlı məqaləsində isə onun Fransadakı tələbəlik illəri haqqında maraqlı məlumatlar öyrənirik.

Dövrün məşhur fransız qadını Cülyetta Adam (1836-1936) "La Nouvelle Revue" məcmuəsinin naşiri, dövrün alimləri və ictimaiyyət arasında sayılıb-seçilən şəxs idi. Əhməd bəy bu xanıma müəllimi Ernst Renan tövsiyə etmişdi. Renan 1891-ci il fev-

ralın 2-də Əhməd bəyi "La Nouvelle Revue" jurnalının sahibi xanıma Cülyetta Adama təqdim edərək yazırdı:

"Sevgili madam! Bizim bölmədə dərs alan və mənə cənab Jeyms Darmstater tərəfindən tövsiyə olunan çox dəyərli iranlı gənci – Əhməd bəy Ağayevi Sizə təqdim edir, onun "La Nouvelle Revue" ilə əməkdaşlığa cəlb olunmasını məqsəduyğun sayıram. Cənab Ağayev məcmuəni öz ölkəsi haqqında çox dəyərli araşdırmalar təqdim edə bilər. Fransızcası çox yaxşıdır. Cənab Darmstater onun yazı üslubunun mükəmməl hala gəlməsi üçün kiçik redaktə işinin aparılmasını yetərli sayır. Sevgili madam, fürsətdən istifadə edib bir daha Sizə ən xoş arzularımı çatdırıram".

Məktubdan sonra Madam Adam Ağaoğlunu yüksək səviyyədə qarşılayıb və onun məqalələrini jurnalında dərc edib.

Ağaoğlu 1936-cı ildə Cülyetta Adamın vəfat xəbərini oxuduğu za-

likdə o yenə də siyasi hüququnun ən mühümlərindən məhrumdur. Məsələn, seçmək və seçilmək haqqına malik deyildir. Bu xüsusda dair qanun layihəsi Milli Məclisdən keçsə də, Senatdan keçmədi. **Yalnız bugünkü sosialist hökumətdir ki, tərkibinə iki qadın müşavir qəbul etdi, fəqət bu da bir çox dedli-qodulara səbəb oldu.**

Bütün bunlara rəğmən heç bir dövrdə Paris şəhəri bir və ya bir neçə böyük qadın simadan məhrum qalmayıb.

Mənim təqribən yarım əsr əvvəl (1887-1894) Parisdə tələbə olduğum zaman iki böyük qadın sima, demək olar, hər gün özərləndən bəhs etdiklərimdə idilər. Onlardan biri bu günlərdə vəfat edən mərhum Madam Adam, ikincisi də Jül Mişel (Jule Michel) idi. Bu iki şəxsiyyət bir-birinə orijinallıqları, səciyyələri, ehtraslarının qüvvəti ilə çox bənzədikləri halda bir-birinin tamamilə ziddi olan iki yol təqib edərdilər. Jül Mişel sosialist idi, Paris

yərək girdim. Adı taxtalardan düzəlmiş və uzun otaq boyunca davam edən üstü açıq, fəqət min bir qarmaqarışq kağızlar, kitablar və risalələrlə dolu masanın bir tərəfində həsir bir sandalyənin üzərində oturmuş ustadın cismi-vücudunu və ulduz kimi parıldayan gözlerini gördüm. Mənə lütf edib əlini uzatdı və digər həsir sandalyəni göstərdi. Oturdum. Birdənbiyə ustadın əlini yan cibinə ataraq mənim professor Darmstaterə verdiyim kağız rulonunu çıxardığımdı gördüm, bütün qanım beynimə sıçradı və hər tərəfimdən tər axmağa başladı. Kağız rulonu ilə bərabər ustad bir məktub da hazırlamışdı. Mənə dedi ki:

"Yazınızı oxudum, çox bəyəndim. Məktubu Madam Adama götürürsünüz, o nəşr etdiyi "Nouvelle Revue" məcmuəsində yazınızı nəşr edər".

Yerin dibinə girsəydim, daha yaxşıydı. Böyük və hər kəsin, mənim də müqəddəs bildiyim ustadı tənqid! Və mənim kimi hələ özünü belə bilməyən

də dirseyinə qədər əlcəklidi. Əlbəsinin ətləri arxasında yerdə sürünürdü. Bu əzəmətli varlıq cəld mənə doğru gəldi və əlimi sıxaraq:

"Gənc adam! Ustadın iltifatına layiq olduğun üçün sizi təbrik edərim" dedi və mənəndən qaralamamı istədi. Verdim. Ora-burasına baxdı və əlini çiynimə qoyaraq:

"Gələcək həftə nümunələri götürüb təshih etmək üçün yenə buraya gələrsiniz. Və ümid edərim ki, artıq bundan sonra bəzə Şərq haqqında yazı yazarsınız".

Ömrümdə üç məsud günüm olmuşdur: Birisi o gündü, digəri ilk yazım çıxdığı gün, üçüncüsü də Dumkupınar zəfəri günüdür! (Türkiyədə 30 avqust 1922-ci ildə Dumkupınar yaxınlığında Meydan savaşında yunan qoşunları üzərində qələbə günü. Türkiyədə Zəfər bayramı kimi qeyd olunur – D.Ə)

O gün həqiqətən yerdəmi, göydəmi idim, mən də bilmirdim. Parisdə o zaman iki ən böyük məcmuə çıxdı: "Revue des deux Mondes" və Madam Adamın "Nouvelle Revue"si. Bunlara yazı qəbul etdirmək, nəşr etdirmək deyil, mənim kimi bir heç üçün, çox tanınmış mühəntir üçün də problem idi. Yazım çıxdığı gün isə mənə ələ gəlirdi ki, Parisin bütün küçələri mənə seyr edir və hər kəs mənə qiblə edirdi. Ah gəncliyin bu təmiz imanlı, xülya kimi günləri.

Madam Adamla bu surətlə başlayan əlaqəmiz ta dönüşümə qədər davam etdi və məcmuəsində Societes Orientales (Şərq heyəti ictimaiyyəsi) adı altında və hər ay bir məqalə nəşr edərək qarşılığında 160 frank alırdım ki, dolanışığım üçün də böyük miqdardı. Yenə Madam Adamın salonunda zamanın ən böyük və namidar mühəntirini, artistlərini və siyasətçilərini gördüm, bu salonda verilən gecələr məşhurdu və oraya girə bilmək də problem idi.

Madam Adam Qambettanın (Fransa dövlət xadimi – D.Ə) dostu idi və Klemanso kimi o da Qambetta və bəzi digər nasionalistlərlə birlikdə 1871 sülhünə qarşı etiraz etdilər və onu tanımayacaqlarını elan etdilər. Madam Adam məqsədinə nail oluncaya qədər intiqam fikrini və Elzas-Lotaringiyanın geri alınmasını özü üçün bir əməl hesab etmişdir. Onun və salonunun yüksək Paris məhfillərində nüfuzları çoxdu. Rus-Fransız ittifaqının ən qızgın tərəfdarı idi və məlumdur ki, o zaman Parisdə Rusiya səfiri olan Baron Mohvenheimin əslən alman olması bu ittifaqa əngəl olurdu. Onu yerindən tərpədən başqa daha uyğun birinin təyini təmin edən amillərdən biri də bu böyük qadındı. Yanılmıramsa, bu xüsusda Rusiya imperatoruna açıq bir məktub da yazdı!

Mərhum 1917-ci il qədər təqib edə bildim. Dünyə müharibəsi onu məqsədinə çatdırmış, Elzas-Lotaringiya geri alınmışdı. Artıq o, malik obluğu qəsrinə çəkilib.

Sonradan Fransa Baş naziri olan Albert Sarrautdan bizdə səfir obluğu zaman bir münasibətlə Madam Adamı soruşdum. Güldü:

- Demək tanıyırsınız, dedi
- Bəli.
- İkinci də əvvəlki əsrdəsiniz!
- Bəli.

Fəqət o, hələ qəsrində gecələr, səhnələr tərtib edər, özü də rol alır və oynayar, dedi.

Bəli! Tam yüz il yaşadı, bu yüz ilin yüzünü də Fransaya həsr etdi. Bütün Fransa təbii olaraq ona rəhmət diləməkdədir.

Tarım əmsalını bizdə də çox etdin.

"Cumhuriyet" qəzeti, 8 Sentyabr, 1936

4426-cı say

“Mənə ələ gəlirdi ki, Parisin bütün küçələri mənə seyr edir”

man o illəri xatırlamış və "Cumhuriyet" qəzetində xatirələrini yazmışdı.

Böyük mütəfəkkir Ə. Ağaoğlunun tələbəlik illəri ilə bağlı olan bu məqaləsini dilimizə uyğunlaşdıraraq təqdim edirik:

***

Fransada bir əsrə yaxın rol oynayan böyük qadın

Narahatlığım səbəbindən Böyükadaya çəkilib müalicə aldığımdan üçüncü bir müddətdir qəzet oxumuram. Fəqət dünən dostlarımdan biri mənə Madam J.P. Adamın vəfat etdiyini söylədi. Bu xəbər mənə dərindən mütəəssir etdi və xəyal mənə 50 il əvvəlki zamanı apardı. O zaman Parisdə tələbə idim və bu böyük fransız qadını tanımaq şərəfinə nail oldum. Həyatıma təsir edən bu hadisəni qeyd etməkdən və minnətdar bir Türk mühəntirinin mərhumənin ismi ətrafında mühafizə etmiş olduğu şükran hissələrini bir Türk qəzetində bəyan etməyi özümə borc bildim.

Fransızlar qadın mövzusunda da im mühafizəkar olublar. Onlar qadını ocağın nuru hesab edərək və evdən kənar həyatını istəməzlər. Buna görədir ki, bu mövzuda, demək olar ki, bütün Avropa millətlərindən geri qalılar. Mən Parisdə təhsil alarkən fransız qızlarını heç bir ali məktəbə buraxmazdılar və hətta cənəbi qızlarını belə yüksək şəkildə qəbul edərdilər. Yalnız son zamanlardadır ki, bu qapılar fransız qadınları üçün də açılıb. Bununla bir-

fəhlə sinfinin kralçası idi, mansardlarda yaşayardı, mitinqlərini tər, tütün və pive buxarı ilə dolmuş fəhlə qəhvəxanalarında verirdi və hökuməti az məşğul etməzdi. Onunla mənə mərhum Əhməd Rza (Osmanlı siyasətçisi, İttihad və Tərəqqinin qurucularından – D.Ə) bəy tanış etdi. Nə qəribədir, mərhumu Fransada bu sosialist qadınlarla nasionalist Klemanso himayə edirdi.

Madam Pol Adam yüksək burjuva sinfinə mənsubdu, Parisin möhtəşəm yerlərində yaşayardı. O zamankı Paris nasionalistlərinin möhtəşəm bir kralçası idi. Ona təqdim edilməyimi sifir bir tələbəsiydi.

Məşhur E. Renan "İslam və elm" adlı risalesini nəşr etmişdi. Bir gün College de France müəllimlərimdən, "Zənd Avesta"yı fransızcaya tərcümə edən Darmstater mənə bu risaləni oxuyub-oxumadığımı və oxumuşamsa necə bir təəssürat yaratdığını soruşdu. Təbii, ustadın əsərini mədh etdim, fəqət içərisində bəzi ilisilə biləcək yerlər olduğunu zikr etdim. "Nə kimi yerlər?" deyə soruşdu. Cavab verdim. Sonra mənə bu cavabları topla-yıb yazılı bir şəkildə özünə təqdim etməyimi arzu etdi.

Deyə bilərim ki, ilk qələmə alığım yazı buydu.

Təqribən bir həftə sonra College de Francanın müderrisi və müdiri olan Renan mənə yanına çağırırdı. Bu böyük adamın ismi o vaxt bir zamana peyğəmbərinin ismi qədər yüksək və müqəddəs hesab edilirdi. Yanına titrə-

bir uşaq tərəfindən! Bu nə utanmazlıq!

"Ustad" dedim, mənim kimi bir uşağın sizə qarşı yazı yazmasını necə rəva görürsünüz? Mən kiməm ki belə cəsarət göstərim? Bunlar Darmstaterin arzusu üzərinə yazılmış bəzi kəkələmələrdir".

Ustad güldü və üzümü oxşayaraq:

"Yox, yox, bu sözlərə lüzum yoxdur. Siz münəvvər Şərq uşaqları bilməlisiniz ki, biz avropalılar nə qədər sizi tədqiq edərsək edək, yenə əskik və həll edə, anlaya bilmədiyimiz bir çox cəhətlər qalır. Bizim xətalarımızı düzəltmək, bilmədiklərimizi bizə öyrətmək sizin borcunuzdur. Bu borcu ödəməlisiniz! Haydi, indi Dezitalyene bulvarına doğru!" dedi və ayağa qalxdı.

Təbii itaət etdim...

Bu nə böyüklük, bu nə təvazö? Ruhun necə bir əzəməti və həşmətiydi?

Məktubun açıq olmasına rəğmən oxumadım.

"Nouvelle Revue" məcmuəsinin bulvardaki bürosuna gəldim. Gözləmə otağına girdim. Başdanbaşa dolu idi, bir çox müsyö sıra gözləyirdi. Köməkçi məktubumu içəri apardı, tez çö-lə çıxaraq mənə çağırırdı. Bütün gözləyənlər heyətlə mənə seyr etdilər. İçəri girdim, özümü 50-55 yaşlarında, fəqət gözəlliyinin bütün əsərini mühafizə etmiş hündürboylu, iri gözlü, dərin baxışlı, ilk kərə təsadüf etdiyim monden bir madamın qarşısında gördüm. İki əli